

نقش فضای مجازی بر تربیت دینی فرزندان

طاهره نادرخانی

چکیده

این پژوهش باهدف بررسی تاثیرات مثبت و منفی فضای مجازی بر تربیت فرزندان انجام شده است و در آن تلاش گردیده نقش این فضا در شکل گیری باورهای دینی، رفتارهای مذهبی و هویت دینی فرزندان مورد تحلیل قرار گیرد و می خواهد به این سوال پاسخ دهد که فضای مجازی چه تاثیری بر فرآیند تربیت فرزندان دارد و چگونه می توان از ظرفیت های آن در جهت تقویت باورهای دینی و اخلاقی کودکان و نوجوانان بهره گرفت. تحقیق از نوع تحقیقات کاربردی و با رویکرد کیفی و روش بکار رفته در آن توصیفی _ تحلیلی بوده است. داده ها متناسب باهدف و سوالات تحقیق و با استفاده از ابزار اسنادی _ کتابخانه ای جمع آوری گردیده است و در تحلیل داده ها از روش کد گذاری باز و محوری استفاده شده تا الگوهای تاثیر گذاری فضای مجازی بر تربیت دینی مشخص شود، از مهمترین نتایج این تحقیق می توان به تهدیدهای فضای مجازی در زمینه تربیت دینی، نقش والدین و مربیان و نهادهای دینی در استفاده از فضای مجازی و مشخص کردن تاثیر محتوای دینی موجود در فضای مجازی بر شکل گیری باورهای مذهبی و تاثیر شبکه های اجتماعی و نقش الگو سازی دینی اشاره نمود.

واژگان کلیدی: فضای مجازی، تربیت، باورهای دینی، محتوای دینی، الگو سازی

مقدمه

تربیت جریانی است که به طور مستمر و در جهت رشد همه جانبه فرد (اعم از جسمانی ،

شناختی ، روانی ، عاطفی ، اجتماعی و دینی) و شکوفا ساختن استعداد های اوست . به عبارت دیگر تربیت اعم از آموزش های رسمی و غیر رسمی است و کلاً هر جریانی که در جهت تغییر و اصلاح تجربیات فرد است را در بر می گیرد .

انسان در طول زندگی به طور اعم به تعلیم و تربیت و به طور اخص به تربیت دینی نیاز دارد ، چون انسان به طور فطری گرایش به دین دارد و هر جامعه ای براساس دینی که برای خود بر می گزیند سعی می کند افراد جامعه را با سنت های مذهبی و آداب و رسوم دینی خود تربیت کند .

فضای مجازی ازدو مفهوم فضا و مجاز تشکیل شده است مفهوم فضا در مقابل مفهوم مکان بکار گرفته شده است . در حال حاضر پس از عبور از عصر اطلاعات و ارتباطات وارد دنیای مجازی شده ایم ، در این عصر ، فضای مجازی به عنوان یکی از جدید ترین ابزار تبلیغ دینی در یک محیط پر مخاطب و مملو از کاربران و جستجو گران مدرن ، امکان انتقال آموزه ها و مفاهیم دینی را فراهم ساخته است . این فضا به گونه ای است که امکان ارسال و انتقال پیام های دینی را از روش و سبک سنتی به شیوه های نوین و پیشرفته فراهم کرده است .

فضای مجازی می تواند عامل موثر در فرهنگ پذیری ، انتقال ارزش ها و هنجارها و پر کردن اوقات فراغت برای کودکان و نوجوانان باشد فضای مجازی ، فرصت های تعاملات خانوادگی را از اعضای خانواده می گیرد و در عین جذابیت ، در صورتی که استفاده از آن بدون ملاحظات و برنامه باشد ، آسیب های روانی ، عصبی و اخلاقی را برای کاربران به دنبال خواهد داشت .

هدف این تحقیق تاثیرات مثبت و منفی فضای مجازی بر فرآیند تربیت دینی فرزندان و مشخص نمودن فرصت ها و تهدید های فضای مجازی و نقش والدین در هدایت فرزندان و تاثیر شبکه های مجازی بر هویت دینی فرزندان می باشد .

(رحمانی میمند ، ۱۴۰۰) در مقاله ای به بررسی فرصت ها و تهدید های تربیتی فضای مجازی پرداخت وی در تحقیقات خود به این نتیجه رسید که فضای مجازی باعث قالب شدن بیش از حد مباحث تعلیم و تربیت شده و با دانش آموز به مثابه فرد واحد و یگانه برخورد می کند و در نظام رایانه مبتنی بر هدف های از پیش تعیین شده ، این طرز برخورد را فراموش می کند . (قاسمی ، ۱۳۹۹) در مقاله ای به بررسی فرصت ها و چالش های هویت دینی میان جوانان ایرانی تحت تاثیر فضای مجازی پرداخت . وی چنین ادعان کرد که

هویت دینی در زندگی هر فردی نقش بسیار مهمی دارد که امروزه با گسترش فناوری های ارتباطی و اطلاعاتی به ویژه ظهور پدیده ای به نام فضای مجازی ، دچار تحولات شده است . هویت به معنای کیفی است ؛ عامل اصلی در هویت های اجتماعی ، ارتباط رو در روی انسان ها با یکدیگر در محیط اجتماعی است ؛ اما هویت در فضای مجازی به گونه ای دیگر تعریف می شود ؛ فضای مجازی به ویژه شبکه های اجتماعی مثل فیس بوک و استفاده روز افزون جمعیت جوان ایرانی از این شبکه ها ، هم برای مسولان و هم برای مردم ایران به دغدغه تبدیل شده است . نتایج این بررسی ها و یافته ها نشان داد که هرچه وسعت حضور جوانان ایرانی در فضای مجازی بیشتر باشد ، سطح هویت دینی آنها تضعیف می شود . (مصباحی ، ۱۳۹۹) در مقاله ای به بررسی مسائل تربیت دینی در فضای مجازی و نحوه مواجهه با آن پرداخت . از نظر وی تربیت دینی به عنوان یکی از رویکردهای تربیت در مواجهه با فضای مجازی به عنوان یکی از بسترهای تحقق این رهیافت با مسائلی مواجه است که هدف این پژوهش پرداختن به آن است .

این تحقیق به روش توصیفی _ تحلیلی و از نوع اسنادی _ کتابخانه ای می باشد .

تربیت و ملزومات تربیت دینی فرزندان

انسان، شگفت انگیزترین آفریده خدای بزرگ و والاترین نشانه قدرت بی منتهای اوست. انسان مستعد اتصاف به همه صفات و کمالات الهی است، او را خلق کرد تا به مقام قرب الهی و جانشینی خدا در زمین برسد و این سیر جز با تربیت صحیح محقق نخواهد شد. (مطهری، ۱۳۹۰: ۴۳)

تعلیم و تربیت در زندگی بشر مهم ترین و اساسی ترین جنبه زندگی است؛ به گونه ای که هر اعوجاج و انحراف در آن موجب انحراف در همه امور زندگی می شود.

تربیت از دیدگاه اسلام، پرورش استعداد و به فعلیت درآوردن آن است. هدف غایی تربیت اسلامی، پرورش انسان مقرب الهی است که شاکله دینی در وجود او به طور کامل شکل بگیرد و رفتارهای دینی ریشه دار از او سربرزند. با علم به این هدف غایی، تربیت اسلامی اهمیت و جایگاه خاصی پیدا می کند.

فرهنگ استفاده از فضای مجازی

فرهنگ؛ مجموعه ای از ارزش ها و باورهای یک جامعه است که در مورد آداب و رسوم و رفتارهای خاص آن محیط اطلاق می شود به طبع فرهنگی های محیطی با و گسترش و پیشرفت امکانات از محلی به محلی دیگر منتقل می شود پدیده ای که امروزه به وفور یافت می شود تبادل فرهنگ های مختلف در نقاط مختلف جهان است. هر جامعه نیز متناسب با سطح فرهنگ خود و قدرتمندی که در مدیریت جامعه دارد می تواند از همین فضای مجازی برای صادرات و انتشار فرهنگ مورد نظر خود در سایر فرهنگ ها استفاده کند فضای مجازی به گونه ای

است که قابل دسترس همگان بوده و افراد می‌توانند در دورترین نقاط از یکدیگر به کمک اینترنت و دسترسی به شبکه های مختلف و متنوع مجازی و ماهواره ای بایکدیگر ارتباط برقرار کنند. در این گذر، جوامع بزرگتر و پیشرفته تر موقعیت را متناسب می‌دانند و با برنامه‌ریزی از قبل انجام شده سعی در اشاعه فرهنگ خود در سایر جوامع کرده و می‌خواهند فرهنگ خاص خود را جهانی کنند اتفاقی که امروز به وفور مشاهده می‌شود و و جوانان و نوجوانان زیادی به تقلید از فرهنگ غرب غرب روی می‌آورند مسئله‌ای که همراه با آسیب‌های فراوانی برای آنان است آمار هانشان میدهد زنگ خطر برای جامعه در حال گذر که به سمت توسعه یافتگی در حرکت است به صدا در می‌آورد لزوم هوشیاری و دقت هرچه بیشتر بر فضای مجازی و مدیریت آن را طلب می‌کند برنامه‌ریزی برای ایجاد بسترهای مناسب در برخورد با امکانات و آسیب‌های فضای مجازی از واجبات جامعه است که می‌بایست مورد توجه مسئولان و مدیران کشور قرار بگیرد.

چالش‌های تربیت دینی در فضای مجازی و رسانه‌ای

رسانه در لغت به معنای وسیله رساندن یا وسیله ارتباط جمعی است (یاوری وثاق، مهدیه، نقش رسانه در آگاهی بخشی سیاسی و اجتماعی ۱۳۹۱). رسانه‌های جمعی ابزارهایی هستند که از طریق آنها می‌توان به افرادی نه به طور جداگانه یا با گروه‌های خاص بلکه با جماعت کثیر یا توده‌ای از مردم به طور یکسان دسترسی پیدا کرد از طرفی وسایل ارتباط جمعی به وسایلی گفته می‌شود که مخاطبان آن وسیع، فراوان و نامتجانس اند (خیری ۱۳۸۹). در طول تاریخ رسانه‌های ارتباطی گوناگونی مورد استفاده جوامع بشری واقع شده‌اند. برخی از این رسانه‌ها مانند زبان انسان‌ها، از رسانه‌های ارتباطی طبیعی و برخی دیگر مثل ملاقات و نشانه‌ها و نمادهای گوناگون مانند صدای طبل، مشعل یا دود جنبه قراردادی دارند و برخی نظیر مطبوعات، تلویزیون و سینما که امروزه به آنها رسانه‌های ارتباط جمعی یا توده‌ای گفته می‌شود چون ساخته انسان هستند، مصنوعی محسوب می‌شوند آنچه مهم است ذکر این نکته است که رسانه و کارکردهای آن مانند شمشیر دو لبه، گاهی مورد سوءاستفاده قرار گرفته و در جهات منفی از آن بهره گرفته شده است. گسترش فناوری رسانه‌ای نظام جهانی ارتباطات را رقم زده است (صیادی ۱۳۸۴) و بدین ترتیب راه نفوذ در تمامی کشورها را برای کشورهایی که به دنبال صادرات فرهنگ خود به سایر بلاد هستند هموار کرده است. امروزه رسانه‌ها به طور خاص فضای مجازی به میدانی برای صدور فرهنگ تبدیل شده و در بسیاری موارد و کشورهای سلطه طلب و مستکبر با سوء استفاده از امکانات رسانه‌ای به تغییر فرهنگ و سبک زندگی سایر ملت‌ها پرداخته و بدین وسیله برخی منافع مادی خود را دنبال می‌کنند این گونه دخالت در فضای مجازی سبب به وجود آمدن محیطی ناسالم، مخرب، ضد فرهنگ، خشونت زاده شده است که تربیت و اخلاق کاربران و مخاطبان را با چالش‌های مهم روبرو می‌کند فضای مجازی و محیط‌های رسانه‌ای به عنکان یک آسیب و چالش در فراروی تربیت قرار دارد.

نقش مثبت فضای مجازی در تربیت دینی فرزندان

اکنون در فضای مجازی و شبکه‌های گسترده اجتماعی حاصل از نسل جدید اینترنت، پدیده نوینی به نام «زندگی دوم» به وجود آمده که با توجه به امکانات گسترده و جذابیت‌های بی‌شمار به سرعت به فضای محبوب نسل جوان تبدیل شده است. «فیلیپ روزدال»، بنیان‌گذار زندگی دوم می‌گوید: «زندگی دوم، یک بازی رایانه‌ای نیست؛ بلکه جایی است که مردم آن‌گونه که می‌پسندند، زندگی می‌کنند، سرگرمی دارند و حتی به شکلی که دوست دارند، درآمد کسب می‌کنند. درواقع، زندگی دوم، بهترین محل برای کسانی است که از محیط اطرافشان خسته شده‌اند یا در شرایط بد آب و هوایی یا کاری زندگی می‌نمایند. زندگی دوم، دنیایی است که مطابق با میل افراد طراحی می‌شود. (خبرگزاری ویستا <https://vista.ir/article/320106>)

بنابر گفته فیلیپ روزدال فضای مجازی کاربردهای مثبت فراوانی دارد یکی از این کاربردها، استفاده از فضای مجازی به عنوان ابزاری برای تربیت دینی فرزندان است که در اینجا به چند مورد از راه‌های آن اشاره می‌شود:

الف) فضای مجازی عاملی برای پیشبرد فرهنگ قرائت قرآن

قرآن و عترت اصلی‌ترین ارکان و قوی‌ترین عامل هدایت به سوی ارزش‌های الهی است. الگوی عملی تبلیغ‌کنندگان در این زمینه رسول گرامی اسلام (ص) است که در مناسبت‌های گوناگون و به صورت حساب‌شده بر قرآن و عترت تأکید می‌نمود و مردم را به پیروی از آن دو توصیه می‌کرد. حدیث متواتر ثقلین که شیعه و اهل سنت بر آن اتفاق نظر دارند، یکی از گواهان بر این مدعا است. ایشان فرمودند: «من دو چیز گران‌بها را در میان شما می‌گذارم؛ کتاب خدا و خاندان اهل‌بیت. این دو هرگز از یکدیگر جدا نمی‌شوند تا کنار حوض کوثر بر من پیوندند. (مجلسی، بحارالانوار، ج ۲۳، ص ۱۳۳)

ایشان درزمینه‌ی آموزش قرآن به‌عنوان یکی از این دو رکن فرمودند: «بهترین شما کسی است که قرآن را بیاموزد و به دیگران هم یاد دهد. (طوسی، الفرق بین الامام و النبی، ص ۷۸۵)

شبکه‌های اجتماعی سرشار از سخنان الحاد آمیز و گمراه‌کننده، شبهات و سخنان اختلاف‌برانگیزی است که عموم مردم ازجمله شخص مبلغ را تهدید می‌کند. مبلغ فضای مجازی تنها با استمداد از خود قرآن می‌تواند در عرضه معارف قرآنی در این فضای سراسر خطر موفق باشد و کلام امام علی (ع) را در معرفی قرآن، سرلوحه کار خود قرار می‌دهد. (نهج البلاغه، خطبه ۱۵۶) آنجا که فرمودند: «در قرآن شفای بزرگ‌ترین بیماری‌ها یعنی کفر، نفاق و گمراهی است. (میرموسوی، الگوهای راهبردی تبلیغ و ترویج معارف قرآنی در شبکه‌های اجتماعی، ص ۱۰۱)

ارزش‌های اسلامی و ایرانی است، پس می‌توان گفت اینترنت می‌تواند آسیب‌های زیادی به همراه داشته باشد؛ مثلاً ورود اینترنت در حوزه خانواده موجب تغییر نظام ارزشی در خانواده‌ها می‌شود؛ همچنان که در یک مطالعه تجربی نشان داده شد استفاده جوانان از اینترنت موجب کاهش ارزش‌های خانواده شده است (زنجان‌زاده، بررسی تأثیر اینترنت بر ارزش‌های خانواده در بین دانش آموزان دبیرستانی ناحیه ۳ مشهد، ص ۶۵)

چ) اعتیاد به فضای مجازی

یکی از آسیب‌های فضای مجازی، اعتیاد به آن است؛ به طوری که از میان ۴۷ میلیون استفاده کننده از اینترنت در رژیم آمریکا، ۲ تا ۵ میلیون نفر دچار اعتیاد اینترنتی شده‌اند و با معضلات زیادی گریبانگیر هستند .

در کشور ایران نیز با گسترش روزافزون اینترنت این مسئله مشاهده می‌شود؛ نتیجه تحقیقات انجام شده در کشور نشان می‌دهد بیشترین استفاده کنندگان از اینترنت، جوانان هستند. ۳۵ درصد از آن‌ها به خاطر حضور در چت روم، ۲۸ درصد برای بازی‌های اینترنتی، ۳۰ درصد به منظور بررسی کردن پست الکترونیکی و ۲۵ درصد نیز به دلیل جستجو وارد شبکه جهانی می‌شوند. اعتیاد به اینترنت می‌تواند مشکلات جدی تحصیلی و خانوادگی برای مخاطبان به وجود آورد. اگر استفاده کنندگان از اینترنت نتوانند به مدت یک ماه دوری از اینترنت را تحمل کنند در معرض خطر اعتیاد به آن قرار دارند؛ پدیده‌ای که اکنون نیز مشاهده می‌شود؛ به طوری که برخی از جوانان، شب‌ها را تا صبح با اینترنت می‌گذرانند و تمام صبح را خواب هستند؛ مسئله‌ای که آغازگر آسیب‌های متعدد دیگر نیز می‌شود. طی تحقیقاتی که در خصوص دلایل گرایش و استفاده اعتیاد آور افراد از اینترنت صورت گرفته است، به این نتایج رسیدند افرادی که وقت زیادی را صرف استفاده از کامپیوتر می‌کنند کسانی هستند که در زندگی با مشکلاتی مواجه اند، این افراد چون رغبتی به برخورد با مشکلات زندگی ندارند و مایل نیستند حتی با آن‌ها رو به رو شوند؛ لذا به فعالیت اعتیادآور در اینترنت می‌پردازند. (اکبری، آسیب‌شناسی اجتماعی، ص ۸۰)

نتیجه گیری

این مطالعه باهدف بررسی تاثیرات مثبت و منفی فضای مجازی بر فرآیند تربیت دینی فرزندان تنظیم و در آن تلاش گردیده است تا به این سوالات پاسخ داده شود: ۱. فضای مجازی چه فرصت هایی برای تربیت دینی فرزندان فراهم می کند. ۲. نقش والدین در هدایت فرزندان برای استفاده صحیح از فضای مجازی در زمینه تربیت دینی چیست. ۳. چگونه می توان محتوای دینی موجود در فضای مجازی را از نظر اعتبار و تاثیر گذاری ارزیابی کرد. ۴. شبکه های اجتماعی چه تاثیری بر شکل گیری هویت دینی فرزندان دارد. ۵. الگو سازی دینی در فضای مجازی از طریق شخصیت های مذهبی و محتوای تاثیر گذاری چه نقشی بر تربیت دینی دارد، تحقیق از نوع تحقیقات کاربردی با رویکرد کیفی می باشد و روش به کار رفته در آن توصیفی _ تحلیلی است. داده ها متناسب با اهداف و سوالات تحقیق و با استفاده از مطالعه اسنادی و کتابخانه ای، شامل بررسی منابع علمی و مقالات، کتاب ها و پژوهش های پیشین مرتبط با تربیت دینی و فضای مجازی جمع آوری و در تحلیل آنها از کدگذاری باز، استخراج مفاهیم از دل داده ها که هر بخش از داده ها با برچسب هایی مشخص شده که نشان دهنده موضوعات مرتبط با تربیت دینی در فضای مجازی بوده اند و کد گذاری محوری: کدهای مشابه یا مرتبط در قالب مقوله های اصلی و فرعی دسته بندی شده و تحلیل تفسیری استفاده شده است. در پاسخ به سوال اول فضای مجازی فرصت های متعددی را برای تربیت دینی فرزندان فراهم می کند که در صورت بهره برداری صحیح، می تواند نقش موثری در رشد معنوی و تقویت باورهای مذهبی آنها ایفا کند. در پاسخ به سوال دوم نقش والدین در هدایت فرزندان برای استفاده صحیح از فضای مجازی در زمینه تربیت دینی بسیار حیاتی و چند بعدی است؛ والدین به عنوان نخستین الگوی تربیتی فرزندان وظیفه دارند با آگاهی، نظارت و همراهی فعال، مسیر استفاده از فضای مجازی را به گونه ای تنظیم کنند که در خدمت رسد معنوی و تقویت باورهای دینی فرزندان قرار گیرد. و در پاسخ به سوال سوم برای ارزیابی محتوای دینی موجود در فضای مجازی از نظر اعتبار و تاثیر گذار، باید به مجموعه ای از معیارهای علمی، تربیتی و رسانه ای توجه کرد تا بتوان محتوای مفید را از محتوای ضعیف یا آسیب زا تشخیص داد. و در پاسخ به سوال چهارم شبکه های اجتماعی تاثیر قابل توجهی بر شکل گیری هویت دینی فرزندان دارند، زیرا این فضاها به عنوان یکی از مهمترین منابع اطلاعاتی و ارتباطی نسل جدید، نقش مستقیمی در ساختار ذهنی، باورها و رفتارهای آنان ایفا می کنند. و در پاسخ به سوال پنجم الگو سازی دینی در فضای مجازی از طریق شخصیت های مذهبی و محتوای تاثیر گذار، نقش بسیار مهمی در تربیت دینی فرزندان ایفا می کند؛ زیرا نوجوانان و جوانان در فرآیند شکل گیری هویت دینی خود به دنبال الگو هایی هستند که هم قابل اعتناد باشند و هم با زبان و سبک زندگی آنها ارتباط برقرار کنند.

چند توصیه مهم و کاربردی برای بهره برداری صحیح از فضای مجازی در تربیت دینی فرزندان ارائه می شود :

۱ . خود آگاهی والدین نسبت به فضای مجازی پیش از هر چیز، والدین باید خود بامحیط های مجازی ، انواع محتوا و تاثیرات آنها آشنا باشند تا بتوانند نقش هدایت گری موثری ایفا کنند .

۲ . ایجاد ارتباط صمیمی و گفت و گو با فرزندان به جای کنترل سخت گیرانه ، زمینه ساز اعتماد و تربیت موثر است .

۳ . تشویق به استفاده از منابع دینی معتبر و جذاب و معرفی شبکه ها و کانال های مجازی و برنامه های دینی که با زبان نسل جدید طراحی شده اند .

۴ . آموزش تفکر نقادانه در برابر شبهات دینی به فرزندان ، که هر محتوای دینی در فضای مجازی لزوماً معتبر نیست و باید با منبع سنجی و پرسش گری به آن نگاه کرد .

۵ . همراهی والدین در انتخاب و مصرف محتوای دینی ، مشارکت فعال والدین در دیدن ، شنیدن یا خواندن محتوای دینی فرزندان ، موجب تقویت ارتباط معنوی و تربیتی می شود .

منابع و مآخذ

*نهج البلاغه

- ۱- خبرگزاری ویستا <https://vista.ir/article/320106>
- ۲- مجلسی، بحارالانوار، ج ۲۳، ص ۱۳۳
- ۳- میرموسوی، الگوهای راهبردی تبلیغ و ترویج معارف قرآنی در شبکه‌های اجتماعی، ص ۱۰۱
- ۴- نوروزی و همکاران، راهکارهای تربیت دینی در فضای مجازی با تأکید بر آموزه‌های قرآن و سیره رضوی، ص ۱۹۳
- ۵- دهقان همکاران، تشابه و تضاد ارزش‌ها و هنجارهای نهاد خانواده و مدرسه و تاثیر آن بر جامعه‌پذیری دانش‌آموزان، ۱۱۰
- ۶- نوری، مستدرک الوسائل، ج ۲، ص ۶۲۵
- ۷- حرانی، تحف العقول، ص ۳۲۲
- ۸- صیادی، ابوالقاسم، انقلاب اسلامی و چالش‌های جهانی شدن فرهنگی نشرنیکان کتاب
- ۹- خیری، حسن دین رسانه ارتباطات اجتماعی، قم پژوهشگاه علوم و فرهنگی اسلامی
- ۱۰- طوسی، الفرق بین الامام و النبی، ص ۷۸۵
- ۱۱- پورطهماسبی، نقش و عملکرد تربیتی رسانه در عصر پست‌مدرن، ص ۳۸
- ۱۲- سمیعانی و همکاران، تبیین فرصت‌ها، چالش‌ها و کارکردهای فضای مجازی در ساحت تربیت سیاسی و اجتماعی، ص ۶۰
- ۱۳- موظف رستمی، نقش سایبر و فضای مجازی در جذب نوجوانان و جوانان به مسجد، ص ۱۹
- ۱۴- شجاعت و عرفانی، آسیب‌شناسی فضای مجازی در تعلیم و تربیت کودکان، ص ۵۰
- ۱۵- برقی و مستانه، تاثیر فضای مجازی بر تربیت اسلامی دانش‌آموزان؛ آسیب‌ها و راهکارها، ص ۴۳
- ۱۶- طارمی، فضای سایبری آسیب‌ها و مخاطرات آن، ص ۲۳

۱۷- زنجانی‌زاده، بررسی تأثیر اینترنت بر ارزشهای خانواده در بین دانش آموزان دبیرستانی ناحیه ۳ مشهد،
ص ۶۵

۱۸- اکبری، آسیب‌شناسی اجتماعی، ص ۸۰